
ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНА СПРАВА: РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Виступ члена-кореспондента НАН України І.А. Акімова

Однією з глобальних екологічних проблем сучасності є збереження біологічного різноманіття. На жаль, усі зусилля світової спільноти не змогли зупинити процес зникнення видів тварин і рослин. Не обминули ці процеси й Україну. Техногенний вплив на довкілля значною мірою позначився на природному генофонді України. Особливу тривогу викликають проблеми збереження рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин і тварин.

Створення й підтримка заповідних територій є одним із найефективніших методів збереження навколишнього середовища. Фактично заповідники є неодмінним атрибутом держави. Площа об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) в багатьох країнах становить значну частину, яка може сягати 15–20% загальної території. В Україні площа заповідних територій сьогодні становить 5,4% території держави і налічує понад 7600 об'єктів загальною площею близько 3,3 млн га. За роки незалежності вона зросла майже вдвічі і до 2015 р. Міністерство екології та природних ресурсів планує збільшити її до 10,4%. ПЗФ охоплює 4 біосферних, 19 природних заповідників і 38 національних природних парків. В Україні розроблено Програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні (1994), затверджено Концепцію збереження біологічного різноманіття (1998), прийнято Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки».

Ядрами цієї мережі стають заповідники. Їх створюють на місцях історично сформованих перетинів різних природних шляхів формування біоти, таким чином, вони є місцями еволюційних і селектогенетичних процесів, воротами міграційних шляхів. Оскільки заповідники виступають ключовими елементами екологічного каркасу держави, то потребують прискіпливої уваги й аналізу, урахування специфіки кожного під час розроблення різнобічних масштабних планів розвитку соціально-економічної сфери, енергетики, транснаціональних транспортних коридорів держави тощо.

Незважаючи на досягнуті успіхи, заповідна справа як базова сфера охорони природи все ще недосконала і має низку невирішених проблем. Зокрема:

- вилучення природних земель;
- неможливість формувати репрезентативну мережу ПЗФ через недостатню вивченість біорізноманіття та значну антропогенну трансформованість ландшафтів;
- відсутність методичного забезпечення процедури виділення, проектування та менеджменту природно-заповідних територій України;
- недостатній рівень фінансування наукових досліджень щодо формування репрезентативної мережі ПЗФ;
- низький рівень інформованості населення про доцільність заповідання чи резервування та залучення до цього процесу громадськості;
- відсутність належної підготовки фахівців у галузі класичної екології, заповідної

справи, охорони біорізноманіття тощо, особливо тих, які прийматимуть рішення в регіонах.

Результати новітніх наукових досліджень, а також сучасні європейські та світові тенденції зумовлюють потребу в перегляді деяких основних концептуальних і правових засад розвитку заповідної справи і, разом з тим, поглиблення та прискорення процесів, які вже позитивно зарекомендували себе й відповідають сучасним міжнародним пріоритетам.

Україні потрібна нова концепція природно-заповідної справи, яка має бути спрямована не лише на розвиток традиційної форми охорони, а й на певну переорієнтацію її ключових принципів, зокрема на використання властивості природних екосистем до самовідновлення, інтеграцію людини в природне середовище через розвиток ощадних екотехнологій, просторову й функціональну диференціацію охорони природи, узгоджену з національним і міжнародним законодавствами, максимально можливе використання природних економічних механізмів для заохочення заощадливого природокористування. В основу концепції охорони, відтворення та збалансованого використання ПЗФ доцільно закласти економічний механізм цінності природних об'єктів та їх властивостей. Охорона довкілля неможлива без екологізації економіки. Передусім це стосується сільського господарства. В Україні такі процеси лише розпочинаються, і біологічні науки до них ще майже не залучені.

Відповідно до закону «Про природно-заповідний фонд України» (ст. 8), наукові дослідження є шляхом збереження територій та об'єктів ПЗФ, а ст. 42 і «Положення про наукову діяльність заповідників та національних парків України» вказують, що ці дослідження затверджуються саме Національною академією наук України разом з центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища (в цьому випадку — Мінприроди України). Те саме стосується і координації наукових робіт на заповідних територіях.

Проте на практиці Національна академія наук майже усунута від виконання обов'язків, покладених на неї законом України. Вона має можливість повноцінно діяти лише на територіях ПЗФ, які їй підпорядковані.

Серед наукових установ Національної академії наук України п'ять мають особливий статус, оскільки на них покладено не лише наукові, а й практичні завдання щодо охорони дикої природи. Це Чорноморський і Дунайський біосферні та Карадазький, Український степовий і Луганський природні заповідники. Площа академічних заповідників сягає 143 тис. га, тобто більш як 5% усього природно-заповідного фонду України й понад третину площ усіх інших заповідників цього фонду.

Заповідники НАН України мають один із найвищих природоохоронних рейтингів серед інших об'єктів природно-заповідного фонду України. В них на належному рівні здійснюється природоохоронна, наукова, еколого-освітня та рекреаційна діяльність. Це наукові полігони для проведення моніторингу навколишнього середовища, вивчення змін у стані рідкісних природних угруповань і особливо видів, занесених до Червоної книги України та міжнародних природоохоронних списків і конвенцій. Упродовж багатьох років у них ведуться «Літописи природи», що підтримуються висококваліфікованими штатами наукових відділів і дослідженнями співробітників інших установ НАН України.

У більшості біосферних і природних заповідників НАН України організовано отримання коштів завдяки розвитку екотуризму, наданню платних еколого-освітніх екскурсій та послуг, використанню міжнародних грантів, що дає можливість більш успішно розвивати інфраструктуру і проводити еколого-освітні та природоохоронні кампанії.

Одним із критеріїв оптимальності академічних заповідників є їх репрезентативність у зонально-регіональному аспекті, передусім представленість різних ландшафтів степової зони, що зазнали найбільшої трансформації внаслідок господарської діяльності людини.

Сьогодні природна рослинність степової зони, в тому числі й штучні ліси, займає не більш як 6% її площі. Природні ділянки збереглися значною мірою завдяки створенню на них заповідників НАН України.

Наукову цінність заповідників НАН України можна простежити за таким критерієм, як наявність на їхній території рідкісних видів флори та фауни, занесених до Європейського Червоного списку, Червоної книги МСОП, Червоної книги України тощо. Загалом велика кількість рідкісних видів у академічних заповідниках зумовлена такими факторами, як:

- вдале географічне розташування;
- репрезентативність і збереженість природних ландшафтів;
- багаторічні стаціонарні дослідження, що для більшості заповідників почали проводитись набагато раніше від їх офіційного створення;
- діяльність кваліфікованих штатних фахівців і залучення до досліджень науковців інших установ.

У 2004 р. Національною академією наук України створено **Наукову раду з проблем заповідної справи і діяльності заповідників**, що координує наукову і природоохоронну роботу заповідників НАН України. Вона об'єднує спеціалістів у галузі заповідної справи і є інституцією, що дає можливість директорам заповідників незалежно від їх підпорядкування обговорювати нагальні проблеми. Наукова рада постійно розширює зв'язки із заповідниками та національними природними парками, проводить консультації та обмін досвідом, організовує виїзні збори на об'єктах ПЗФ. Спільні засідання Ради та Національного комітету України з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» були проведені в 2007 та 2011 рр. Однак вплив цієї організації на заповідну справу обмеже-

ний насамперед заповідниками, підпорядкованими НАН України. В тому, що стосується інших об'єктів природно-заповідного фонду, рішення Наукової ради мають рекомендаційний характер і спираються переважно на підтримку осіб, які обіймають відповідальні посади в органах управління, що опікуються заповідною справою в країні.

Для поліпшення ситуації, можна запропонувати такі заходи:

- забезпечити виконання статей закону «Про природно-заповідний фонд України» щодо проведення та координації науководослідних робіт НАН України на наявних об'єктах ПЗФ незалежно від їхнього підпорядкування;
- оптимізувати інфраструктуру і створити в усіх заповідниках еколого-просвітницькі відділи;
- зберегти підпорядкування заповідників, що належать до НАН України, як наукових природоохоронних закладів;
- створити на базі об'єктів ПЗФ НАН України навчально-методичні центри з організації моніторингових робіт для підвищення кваліфікації наукових співробітників об'єктів ПЗФ іншого підпорядкування;
- зробити обов'язковою участь НАН України в роботах з розширення територій наявних і створення нових об'єктів ПЗФ України.

Заповідники НАН України, як природоохоронні установи, мають бути частиною державної служби моніторингу довкілля і найбільш репрезентативними ядрами біорізноманіття в екологічній мережі України. Це мають бути еталонні об'єкти в системі невиснажливого природокористування і сталого розвитку. Як наукові заклади вони мають стати осередками вивчення регіональних особливостей біорізноманіття.